

BÁCSKAI VERA

„Csak saját erőmre és teljesítményemre utalva”

A „self-made man”-ek világa

A címben szereplő mondat idézet Havel Lipót építőmester családi naplójából, melyben többször is visszatérően leszögezi, hogy sikeres pályafutását, a szegénységből jómódú, tisztetreméltó polgárrá emelkedését ugyan elsősorban Isten segédelmének köszönheti, de nem kis szerepet tulajdonít – nem kevés öntudattal – saját szorgalmának, önképzésének, teljesítményeinek is. Ha csak a naplóíró pályáját ismernénk, azt mondhatnánk, hogy tipikus „self-made man” karriert futott be. Ám mivel igen részletesen ismerteti felmenőinek és oldalági rokonainak életútját is, a forrás alkalmas arra, hogy egy család különböző generációinak sorsát végigkövetve alaposabban megismerjük azt a mechanizmust, amellyel a régi polgárok igyekeztek az új tőkés viszonyokba minél sikeresebben beilleszkedni. Tesztelhető, hogy a mobilitás intézményes csatornáik közül melyeket és milyen sikerrel tudtak felhasználni, s nyomon követhető az is, hogy az egyéni képességeknek, a szocializációnak, a véletlennek és a személyes sorscapásoknak milyen szerepe volt a sikerekben és kudarokban.

A „napló”-ról

A napló Havel Lipót építési vállalkozó irathagyatékában maradt fenn.¹ Feljegyzései nem a napi eseményeket rögzítő klasszikus napló típusához tartoznak. Erre utal már a címe is: *Familien Journal*, célját a naplóíró a címlapon pontosan meghatározta: „Feljegyzések rokonai kapcsolataimról, valamint családom és saját életem fontosabb eseményeiről”. Havel Lipót a naplót 1881 januárjában, 34 éves korában kezdte írni német nyelven. Nehéz lenne magyarázatot adni arra, hogy miért éppen ekkor, s nem például házasságkötésének időpontjában kezdett hozzá a napló vezetéséhez. Talán az ösztönözte erre, hogy első gyermeke, Imre fia már betöltötte élete első évét, és ekkor érezte szükségesnek, hogy utóda számára rögzítse és tanulsággal rájuk örökítse saját és rokonai életútjának tapasztalatait.

Havel feltehetően kétnyelvű volt, erről tanúskodnak a gót betűs német nyelvű feljegyzésekbe, tökéletes helyesírással, latin betűkkel beiktatott magyar szavak, valamint az a tény, hogy gyermekei mindkét szülőnek szóló levelei magyar nyelven íródtak. Azt, hogy inkább a német nyelvben volt otthon, nemcsak a napló tanúsítja, hanem az a tény is, hogy gyermekeinek írt levelei német nyelvűek, csakúgy, mint a csak neki szóló névnap, születésnap üdvözlések, levelek.

A napló az anyai és apai család tagjainak felsorolásával kezdődik, kitérve azok és gyermekeik (szórványosan unokáik) életútjára. Ezután írja le részletesen saját pályájának fontosabb állomásait, házasságkötését, kitérve felesége családjának bemutatására. Csak ezt követően kerül sor a tulajdonképpeni napló megkezdésére, amely ugyan az események datálásával – főképp az első évtizedben – naplószerű benyomást kelt, bár nem napról napra

¹ Budapest Főváros Levéltára. XI.814. Havel Lipót építési cég iratai. Családi iratok. Bár a tanulmány alapforrásául a napló szolgált, bőven merítettünk a fennmaradt egyéb családi iratokból: levelekből, anyakönyvi kivonatokból, feljegyzésekből is.

vezeti, hanem csak a fontosabb dátumokra szorítkozik. Az évek során a bejegyzések mind hézagossabbakká válnak, előfordul, hogy csak decemberben készít mérleget az elmúlt év eseményeiről, eredményeiről. A napló egyre szűkszavúbbá válik: jellemző, hogy például első gyermekének fejlődéséről (az első fogak megjelenése, az első lépések megtétele stb.) elég részletesen beszámol, a többi gyermeknél már ilyen részletekkel nem bíbelődik.

A célkitűzésnek megfelelően a napló szinte kizárólag a családi események regisztrálására szorítkozik, s négy témakört ölel fel: 1. Családtagok születése 2. Családtagok betegsége vagy halála 3. Utazások 4. Minden év végén megvonja az elmúlt év anyagi mérlegét, néha egy-egy jelentősebb építkezés említésével állapítja meg, hogy az elmúlt év gyarapította-e vagyonát, emelte-e tekintélyét, vagy éppenséggel veszteséggel zárult. Ennek kapcsán megemlékezik az építőipari konjunktúrákról és dekonjunktúrákról, a munkabérek alakulásáról is. Ezen túlmenően a külvilág hírei alig szűrődnek át: az első világháború kitöréséig egyedül Ybl Miklós haláláról emlékezik meg meleg szavakkal, de ezt a közöttük fennálló szoros üzleti kapcsolatok miatt csaknem családi veszteségként éli át. A háborús események is elsősorban a fronton levő fiúk szempontjából kerülnek terítékre, a két forradalom időszakát és az utána következő éveket főleg a drágaság, a vagyon felélése, a családi háztartás mind nehezebbé váló fenntartása szempontjából említi szűkszavúan.

A feljegyzések szinte egy fél évszázadon át változatlan szerkezete önmagában is érdekes, mert azt tükrözi, hogy mit tartott egy beérkezett polgár családjá története szempontjából fontosnak és említésre méltónak. A klasszikus naplónak a mindennapi élet megismerése szempontjából oly fontos információit viszont nélkülöznünk kell, illetve bizonyos mozzanatokat csak a gyerekeknek a távollevő szülőkhöz írott, illetve a távollevő gyerekek haza küldött leveleiből lehet hézagosan rekonstruálni.

A család első és második generációjának sorsa

Havel Lipót felmenői apai és anyai ágon egyaránt kőművesek, kőművespallérok voltak, s mint látni fogjuk, a család kiterjedt építőipari „dinasztiát” alkotott.

A család mindkét ága a katolikus vallást követte. Apai nagyapja, Simon kőművespallér Csehországból vándorolt Pestre, ismeretlen időpontban, de bizonyosan 1822 előtt. Felesége, vezetéknevéből ítélve (Pruppecz), szintén csehországi eredetű lehetett.

Lipót apja, János már Pesten született 1822-ben. Segédként Kasseli építőmesternél volt 10 hónapig alkalmazásban, majd Bécsben és más ausztriai városokban töltötte vándoréveit 1839 és 1842 között. Pestre hazatérve csaknem három évig másodpallérként dolgozott Kasseliknél, majd másoknál állt pallérként alkalmazásban, de önállóan is vállalt munkát. 1847-ben, 25 éves korában házasodott, sógornőjét, az ugyancsak 1822-ben született Bartek Klárát vette el. A családi élet kezdetben rendezett volt, Jánosnak volt rendszeres munkája, de rövidesen, mint befolyásolható ember, rossz társaságba keveredve iszákossá vált. Egyre kevesebb munkához jutva még saját (ital)szükségletét sem tudta fedezni, a család eltartásáról az anyának kellett gondoskodnia. Az elhatalmasodó alkoholizmus először súlyos betegséghez vezetett, majd elméje is megbomlott, és 1857-ben önkézével vetett véget életének.

A feleség édesapja, Bartek Alexander kőműves Morvaországból származott, ismeretlen időpontban telepedett le Pesten, s Ekker Anna személyében helyi születésű lányt vett feleségül, első gyermekük születési dátumából ítélve az 1810-es évek elején. A házasságkötéskor a vőlegény körülbelül 23, a menyasszony 20–22 éves lehetett.

Az első, férfiágon bevándorolt generáció tehát mindkét oldalról kőművesek közül került ki, s a második generáció férfitagjainak többségét is építőipari pályára irányították.

Havel részről naplóírónk apjának egyetlen fivére, Mátyás is kőműves lett, de „rendetlen ember” (unordentlicher Mensch) lévén nem vitte sokra. 1850-ben elutazott Pestről, s ettől az időtől kezdve a család semmit sem tudott róla. Teréz nővére Bartek Antal kőműveshez

ment férjhez, másik lánytestvére, Barbara Uhlwurm festőmester neje lett. Két további lánytestvére pártában maradt, közös háztartásban éltek és kezük munkájával tartották el magukat.

A Bartek család második generációja négy fiúból és egy lányból állt. A legidősebb fiú, Anton (Havel Teréz férje) először kőművesként kezdte pályáját, majd előlépett pallérnak és rajzolóknak és rövidesen a vasútnál nyert alkalmazást. A Déli vasútnál mérnök-asszisztensként Pesten hagyott családjától távol húsz évet töltött a Ljubljana melletti Szentpéteren, majd az 1860-as évek második felében Budára helyezték át, és itt is ment nyugdíjba. „Vasszorgalma és páratlan takarékosága” révén csinos vagyonra és háztulajdonra tett szert, így pályája sikeresnek mondható.

A második fiú, Alexander szintén a kőművesmesterséget tanulta ki, ifjúkorában Németországban időzött, ott súlyosan megbetegedett, s betegsége következtében értelme is károsodott.² Visszatérve Pestre kőművesként dolgozott, családját csak szegényesen, nyomasztó körülmények között tudta eltartani.

A harmadik fiú, Karl a kőfaragó mesterséget választotta, majd fiatalon, 26 éves korában tűdóbajban meghalt.

A negyedik fiú, Stefan szintén kőművesként kezdte, de „különleges képességei, rendkívüli szorgalma és energiája, valamint felvilágosult világnézete³ következtében igen gyorsan kiemelkedő és tiszteletreméltó társadalmi pozícióba került. Ehhez hozzájárult szeretetreméltó egyénisége és szívélyes érintkezése az emberekkel ...” – értékeli pályáját a naplóíró. Kezdetben ő is a vasútépítésnél nyert alkalmazást, majd a Trieszt melletti Miramare kastély építészvezetője lett. Az építkezés befejezése után a polai szárazdóknak építészvezetője, s ott is házasodott. A generáció feltehetően legtehetségesebb és legsikeresebb tagjának felfelé ívelő pályáját 1866-ban, 35–36 éves korában bélbetegség következtében bekövetkezett halála vágta el.

A generáció egyetlen lány tagja, Anna Schumandl Mátyás kőművespallérhoz ment feleségül. Férje önálló munkákat is vállalt, de valamikor az 1850-es évek közepén meghalt, családját szerény körülmények között hagyva.

A 19. század első felében született második generáció tagjai tehát mindkét ágon szinte kivétel nélkül az építőiparban maradtak, illetve a lányok is ilyen foglalkozású férjeket találtak, ha egyáltalán férjhez mentek. Az anya fivérei közül kettőnek is sikerült a szülőknél magasabb pozíciót elérnie, mint mérnök-segédnek, illetve építészvezetőnek. Mivel még a régi kézműves-kisiparos hagyománynak megfelelően csak mesterségbeli képzést nyertek, felemelkedésüket szakmai tudásuknak, szorgalmuknak, energiájuknak, jó képességeiknek köszönhették. Olyan erényeknek, amelyek a naplóíró értékrendjében igen magasan álltak, s amelyekkel saját sikereit is magyarázta. Sorsuk egyúttal a végzetes véletlenek szerepét is jól példázza: ígéretes karriernek akadtak el betegség vagy korai halál következtében.

Az apai és anyai ághoz tartozó családtagok nevelésében és ennek következtében életútjukban azonban nagy különbség észlelhető.

A naplóíró kevés szót ejt apai ági rokonságáról, csupán a legfontosabb életrajzi adatok közlésére szorítkozik. Nagyszüleiről – holott halálozásuk dátumából következően ismernie kellett őket – semmiféle személyes emlékekkel nem szolgál, míg nem sokkal később elhalt anyai nagyszüleiről igen szeretetteljes hangon, személyes élményeket és emlékeket felelevenítve emlékezik meg. Apja szomorú sorsát is a szülők nem megfelelően szigorú, felületes nevelésének tulajdonítja, míg az anyai nagyszülők érdemül tudja be gyermekeik sikerét, akik „... bár nem voltak különösebben művelt emberek, de józan eszükre hallgatva igyekeztek gyermekeiket jól nevelni, a lehetőségekhez képest megfelelő tanítástásban részesít-

² „... in Detschland, wo er eine sehr schwere Kopfkrantheit durchmachte, in Folge dessen sein Verstand erheblich litt ...”

³ „seine aufgeklärten Weltanschauungen”

teni ... Emellett munkaszeretők és takarékosak voltak ...” A nagypapa kőműves keresete ugyan szerény volt, de józan takarékoságuknak köszönhetően egy szép, nagy kertes földszintes házat birtokoltak a Józsefvárosban annak ellenére, hogy az 1838. évi árvízben mindenük elpusztult, és nem sokkal utána komoly tűzkárt is szenvedtek.

A második generáció sorsának ismertetében úgy tűnik, hogy a naplóiőrónak a család két ágáról adott jellemzése nem (vagy nem csak) érzelmi töltetű: a Havel ág második generációja – annak ellenére, hogy a családalapító mint pallér magasabbról indult, mint egyszerű kőműves násza – kevésbé volt sikeres, mint az anyai ágé. A generáció szinte minden tagja kudarcot vallott.

János alkoholizmusáról már korábban szó volt. Lehetséges, hogy a már említett Mátyás fivére „rendetlensége” is hasonló magatartást takart. A lányok közül, mint láttuk, kettő is hajadon maradt. Teréz élete sem haladhatott a normális mederben, amennyiben férje, Bartek Antal feleségét és hat gyermekét itthon hagyva vállalt külföldön munkát, és 20 évig családját csak 3–4 évente látogatta meg. Amikor pedig Budára helyezték, külön lakást tartott, csupán vacsorára járt haza családjához. Csak nyugdíjba menetele után költözött össze a még otthon levő gyermekeivel. A naplóiőró a férjét ember- és rokonkerülő különcként jellemzi, apai nagynénjéről pedig csak annyit állapít meg, hogy „tulajdonképpen elég jó asszony volt”.

Az Uhlwurm festővel házasságot kötött Barbara élete sem volt sikeres: noha férje eredendően igen jómódú volt, mindkét házassfél hibájából (feltehetően pazarló életmódjuk következtében) teljesen tönkrementek, a férj 1857-ben öngyilkos lett. Az asszony munkájával és hajadon nővérei támogatásával nevelte fiát. Szenvedélyes és gyenge jelleme következtében nehezen viselte a szegénységet, elfordult családjától és barátaitól, s végül az örültek házában fejezte be életét.

Ennyi kudarc kétségtelenül a családi élet bizonyos rendezetlenségét, a gyermekek kevésbé céltudatos vagy gondos nevelését sejtetik. Ezért a naplóiőrónak apai nagyszüleitől adott negatív, érzelmeiktől mentes jellemzése megalapozottnak tűnik.

A harmadik generáció

1. A két Havel fivér életútja

A harmadik generáció életútjának bemutatását kezdjük a naplóiőró és fivérének személyével.

Havel Lipót életútja

Havel Lipót 1858-ban, 11 éves korában maradt félárva, Károly fivére ekkor 6 éves volt. Anyjuk ruha- és fehérnemű varrással tartotta el két fiát, idegeneknek volt kénytelen dolgozni,⁴ mint fia a naplóban többször is keserűen megjegyezte, ami arra vall, hogy annak ellenére, hogy maga is hosszú ideig egy építési vállalkozó alkalmazottja volt, értékrendjében az önállóság, a nem idegeneket szolgáló munka előkelő helyen állt. Anyját nővére, Schumandelné – maga is szerény helyzetű, sokgyermekes özvegy – szeretetteljesen támogatta nehéz helyzetében, de segítették többi testvérei is, fiának elhelyezésében, taníttatásában, valamint az apai örökségre előlegként folyósított összegekkel.

A nehéz anyagi körülmények között Lipót csak a négy alsó (elemi iskolai) osztályt végzte el, de a szokásosnál hosszabb ideig és nagyobb buzgalommal látogatta a rajziskolát. Nálánál jóval idősebb unokatestvérei, a Schumandel fiúk tanították meg neki az építészethez szükséges elméleti ismereteket.

⁴ „... musste unsere arme Mutter lange Zeit für fremde Leute arbeiten ...”

1861-ben inasnak szegődött Wechselmann Ignác építőmesterhez, feltehetően a már korábban ott dolgozó unokatestvérei, elsősorban a vállalati ranglétrán már magasan álló Bartek Johann üzletvezető támogatásával. A gyakorlati ismeretek megszerzése mellett a téli időszakban szorgalmasan látogatta a rajziskolát, mert minden vágya az volt, hogy rajzolóként az irodába kerülhessen és nagyobb anyagi támogatást nyújthasson anyjának.

Inasévei kezdetén egy gyermekes csíny miatt főnöke csaknem kirúgta, majd egy éven át nagy ellenszenvvel figyelte tevékenységét. Ez még nagyobb szorgalomra és pontosabb munkára sarkallta, ezen erényeit főnöke is kénytelen volt elismerni, és inasévei végére annyira megkedvelte, hogy kedvencévé vált. Lipót naplójában az esetből két morális következtetést vont le:

1. A tetterős embert a sorscsapás sem rendítheti meg, ha nem hagyja el magát, hanem mindent megtesz azért, hogy a szerencsétlenség következményeit elhárítsa, vagy legalább is enyhítse.

2. Wechselmann vállalkozásában befutott karrierjét kizárólag saját erejéből és teljesítményeivel alapozta meg, mert ha felvételében lehetett is szerepe az üzletvezetői posztot betöltő unokafivérének, a rokonnak szóló kedvezést saját ostobasága semmissé tette, s a főnök jóindulatát saját erőből szerezte vissza.

1864-ben felszabadult, kisebb megszakításokkal a cégnél maradt mint kőművessegéd, közben szorgalmasan gyakorolta a rajzolás művészetét, és önképzéssel mélyítette el elméleti ismereteit. 1866–67 telén rajzoló állást kapott egy gépésznél, ami az áhított munkán túl téli keresethez juttatta. 1867-től Wechselmann irodai munkát adott neki, párhuzamosan segédpalléri feladatokat kapott néhány nagy építkezésen, keresete ekkor ugrásszerűen megnőtt. 1869-ben unokatestvére, a korábbi üzletvezető Bartek Johann halálát követően főnöke az állást neki ajánlotta fel, azaz 22 éves korára a cég üzletvezetői posztját töltötte be. Ez jelentősen megnövelte jövedelmét, a család anyagi helyzete jobbra fordult, sőt ez időben kezdte saját vagyonát is megalapozni. A napló megkezdésekor már a cég csendestársa⁵ volt. Valóban páratlanul meredeken emelkedő pályát futott be.

Egyébként hasonlóan gyors volt főnöke, Wechselmann Ignác gazdasági és társadalmi emelkedése is. A porosz-sziléziai születésű építőmester Berlinben és Bécsben tanulta ki a szakmát. 1854 körül 25–26 éves ifjúként érkezett Bécsből Pestre, amikor Förster építész megbízta a Dohány utcai zsinagóga építésvezetői teendőivel. Az építkezés befejeztével Pesten telepedett meg, ismert építőmesterré vált, olyannyira, hogy 1859-ben Neuschloss Károly gazdag fakereskedő hozzáadta Sophie lányát, akinek hozománya feltehetően hozzájárult jelentős, az 1880-as években már millióra rúgó vagyonának megalapozásához. (1903-ban bekövetkezett halálakor vagyona meghaladta a tízmillió koronát, ennek több mint felét értékpapírok tették ki.) Gyermektelen lévén 3,4 millió koronát hagyományozott jótékony célra, nyilván e nagylelkű adománynak köszönhető, hogy bekerült a Révai lexikon címszavai közé.

Építési tevékenységének java részét az Ybl által tervezett és egyéb középületek kivitelezése tette ki, közöttük például a Vámpalota, a Várkert, az egyetemi épületeké. Ezen érdemeiért lovagi címet kapott, annak ellenére, hogy haláláig megmaradt a zsidó vallásban. Számos arisztokrata család (például a Festetich és Batthyány) palotáinak is ő volt a kivitelezője.

Wechselmann tehát éppúgy „self-made man” volt, mint Havel, s talán a hasonló sors és Lipót szakmai hozzáértése, szorgalma alapozta meg rokonszenvét iránta, emiatt választotta üzletvezetőjévé, majd csendestársává, s fogadta szinte fiává. (Szoros viszonyukra jellemző, hogy Lipótot nevezte ki végrendelete egyik végrehajtójának.) Naplójánknak mindenestre leszögezi, hogy gyors előrehaladásában anyja gondoskodása mellett elsőrendű szerepe volt főnökének, aki nemcsak üzleti tevékenységét, hanem magánügyeit is gondos fi-

⁵ „stiller Theilnehmer des Geschäftes”

gyelemmel kíserte, és mindkét vonatkozásban atyai tanácsokkal látta el.⁶ Wechselmann kapcsolatai révén és segítségével ismerkedett meg feleségével, Fuchs Etelkával (szül. 1859).

Ha anyagi helyzetének megalapozását és a cégben elfoglalt magas pozícióját elsősorban személyes tulajdonságainak, részben a véletlennek (hogy éppen Wechselmannhoz került) és a rokoni szolidaritásnak köszönhette, a társadalmi befogadást és elismerést, egy jómódú polgárhoz illő környezetet és anyagi kultúra megteremtését házasságával alapozta meg. Azaz a mobilitás intézményes csatornája, a házasságkötés megerősítette és tovább emelte saját teljesítményeivel megalapozott pozícióját.

1879-ben vezette az oltár elé Fuchs Ignác királyi udvari pénzváltó lányát.⁷ Házasságukból öt gyerek született, két fiú és két lány megélt a felnőttkort, egy lányuk két hetes korában meghalt.

Apósa is meredeken felfelé ívelő pályát mondhatott magáénak. 1816-ban született a Józsefvárosban, Fuchsloch Mihály kapás fiaként. Az apa 1825-ben nyert polgárjogot, a polgárkönyvben mint józsefvárosi háztulajdonos szerepel. Fia, Ignác már Fuchs (alias Fuchsloch) néven szintén háztulajdonosként nyert polgárjogot 1845-ben. 1831 és 1835 között segédként dolgozott egy budai fűszerkereskedésben. Hogy mikor váltott foglalkozást, nem állapítható meg, de a naplóíró családi feljegyzéseiből tudjuk, hogy az 1840-es évek elején Lów József Vencel pesti pénzváltó üzletében dolgozott, ott tanulta meg a szakmát, majd 1844-ben elvette főnöke lányát, a 19 éves Amáliát és megörökölte az üzletet. A házasság csak rövid ideig tartott, Amália – 4 gyermeket hátrahagyva – 1849-ben meghalt. Ignác 1858-ban házasodott újra, felesége, Brosi Adél, Brosi Ferenc dohánykereskedő lánya három gyermekkel ajándékozta meg, közülük a legidősebb, Etelka lett Havel Lipót felesége.

Fuchs Ignác jómódú és tekintélyes ember volt, 1861-től 1888-ig a fővárosi képviselő-testület tagjai közé tartozott. 1889-ben 73 évesen, két évvel halála előtt vonult vissza az üzleti életből, ekkor olvadt be váltóüzlete a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank váltóüzletébe.

Havel Lipót és Fuchs Etelka 1879. február 15-én kötöttek házasságot. Az esküvő előtt két nappal született házassági szerződés értelmében Fuchs tízezer forint hozományt és rangjához illő staffirongot (lakberendezés, ékszerek, ruhák, asztal-, és ágynemű) adott lányának. Mindez az asszony magánvagyonát képezte, a szerződés a vagyonközösséget mind a hozomány, mind a későbbi közös szerzemények tekintetében kizárta. Az após ráadásul kikötötte, hogy a hozományt tetszése szerinti időpontban és részletekben adja ki, de az esküvő napjától számítva a tőke 6%-os kamatai lányát illetik.

Havel Lipót néhány évvel házasságkötése után, 1886-ban alapozta meg saját cégét. 1885-ben Wechselmann közölte társával, hogy hosszas betegeskedése miatt visszavonulását s a cég felszámolását tervezi. Ezért felszólította Lipótot, hogy a folyó építkezések folytatása érdekében szerezze meg az építómesterei engedélyt és alapítson új céget, amire 1886-ban kerül sor. Az új cég sikerességéhez nagyban hozzájárult, hogy Lipót lényegében „megörökölte” a Wechselmann cég klienturáját – építészeket és építetőköt egyaránt –, valamint vezető pallérait, szakmunkásait.

A Havel Lipót cég 1886-tól a főnök 1933-ban bekövetkezett haláláig a cég (vagy család) által összeállított listából ítéltetően csaknem félezer építkezés kivitelezését végezte el (az első világháború után idősebb fiával, a cég örökösével együtt). A jegyzékből azonban

⁶ „Nächst Gott sind es besonders 2 Personen denen ich diese Erfolge zu verdanken habe. – 1. Meiner guten Mutter ... 2. Herrn Ignatz Wechselmann, welcher mich, ich kann sagen nicht nur mit klingender Münze reichlich belohnte, sondern auch durch seine gediegene Welt und Menschenkenntnisse ungemein unterstützte und mein Thun und Lassen wie ein Vater, sowohl im Geschäfte als auch in meinen Privatangelegenheiten, überwachte und vor Thorheiten und Fehlgriffe bewahrte.”

⁷ Fuchs Ignác számára a Belügyminisztérium 1881-ben adta meg a címerhasználati engedélyt és ruházta fel az udvari szállítói címmel.

nem állapítható meg, hogy mennyi volt a cég által kivitelezett új épületek, illetve a renoválások és kisebb átalakítások száma. Havel naplójából ítélfelhetően az 1910 utáni időszakban az utóbbiak domináltak.

A cég fénykorának a 19. század utolsó évtizedei és a 20. század első évtizede tekinthető. Már az önállósulását követő első évben egyszerre öt építkezésre kapott megbízást, és ezekben az évtizedekben, némi ingadozástól eltekintve, sikeres üzletmenetről számolt be. Több középület építése is a cég nevéhez fűződött: legnagyobb megbízása a Kúria építésének kivitelezése volt, amelyet nemcsak jövedelmező üzletnek tekintett, hanem komoly erkölcsi sikerként könyvelt el. És nem is alaptalanul: ennek jutalmául nyerte el 1896-ban a Ferenc József rend lovagkeresztjét.

A Kúria építésével egyidejűleg kapott megbízást a Lujza malom, majd 1906-ban a Műegyetem épületének kivitelezésére. A három milliós vállalkozás büszkeséggel töltötte el a cégtulajdonost, de az építómunkás mozgalmak miatt kockázatosnak is érzi: aggodalmi azonban nem igazolódtak, és az építkezés még a következő évben is komoly hasznot hozott.

A Balkán-háborúk kezdetétől azonban naplójában egyre gyengülő üzletmenetről számolt be. Az I. világháború éveivel veszteséggel zárulnak, s a következő évek is vagyona „elolvadását” s nem gyarapodását eredményezik. Az 1920-as években, bár számos megbízása van, az ebből eredő jövedelem a család fenntartási költségeit sem biztosítja. Mindezek ellenére fenn tudja tartani családjának középosztályi életszínvonalát, és halálakor a vagyon rá eső fele 303 000 pengőt, a passzívák levonása után is 113 000 pengőt tett ki. A vagyon nagy részét az ingatlanok értéke alkotta: a lakásukként is szolgáló Izabella utca 40. számú házon kívül még négy ingatlant birtokolt.

Közéleti szerepvállalásáról tanuskodik, hogy alapító-, majd választmányi tagja volt az Magyar Építőmesterek Egyesületének. 1906-tól pedig a Magyar Országos Takarékpénztárnak.

Havel Károly életútja

Amikor öt évvel fiatalabb öccse, Károly állt pályaválasztás előtt, a család anyagi helyzete valamivel jobb volt, mint Lipót indulásakor, hiszen az anya jövedelmét ekkor már valamelyest kiegészítette az idősebb fiú szerény keresete is. Ez lehetővé tette, hogy Károly tovább járhasson iskolába, de mégsem volt elegendő ahhoz, hogy az igen jól tanuló fiú – tanárai tanácsát követve – tanulmányait tovább folytathassa. A három alreál osztály elvégzése után – némileg szakítva a családi tradícióval – a lakatosipart választotta. Inaséveit Oetl János vasgyárában töltötte le, majd szabadulása után másfél éven át egy prágai gépgyárban és az ottani ipariskolában gyarapította szakmai ismereteit.

Hazatérve Oetl Antal újonnan alapított vasgyárában nyert alkalmazást, rövid idő alatt üzletvezetővé lépett elő, igen jó fizetéssel. 1886-ban társas viszonyba lépve egy Dümmerling nevű úrral, bérbe vette és maga igazgatta az Oetl gyárat. A későbbiekben a cég beltagjává vált. 1886-ban jegyezte el a stuttgarti származású Geissler Ottiliát, akinek a családjáról bővebb adatok nem ismeretesek.⁸

Károly pályája is sikeresnek bizonyult, ő is „self-made-man” karriert futott be, ezáltal rokoni segítség nélkül. Csak egy ingatlan birtokáról van tudomásunk: a Havel cég által emelt több lakásos Bajza utcai villa, amely lakhelyül is szolgált. A két fivér szoros testvéri kapcsolatban volt életük végéig.

⁸ Szembeötlő, hogy mindkét Havel fiú jóval magasabb korban, 30-as éveik körül házasodtak, míg az előző generáció tagjai (Fuchs Ignácot is beleértve) 25–30. életévük körül vagy még fiatalabban kötöttek házasságot. Ez nyilván azzal magyarázható, hogy ők már a családalapításhoz nemcsak biztos egzisztenciát, állandó munkaalkalmat, hanem nagyobb anyagi jólétet tartottak szükségesnek.

2. A harmadik generáció oldalági tagjai

Míg az apai ág második generációjának pályáját kudarcok sora jellemezte, az ebből az ágból származó egyetlen unokatestvérnek, Uhlwurm Edmundnak sikerült a sorozatot megtörnie. Habár a naplóró beszámolója szerint gyermekéveit rendkívül rossz családi és anyagi körülmények jellemezték, a helyzet mégsem lehetett olyan rossz, mint a beszámoló sejteti. A fiú – a család többi tagjával szemben – elkerülte az ipari szakma gyakorlati elsajátításának a többinél szinte elkerülhetetlen lépcsőfokát: 1881-ben a feltehetően a József Ipartanodában végzett műszaki tanulmányai után a Fővárosi Mérnöki hivatal rapidíjasa volt. Mérnöki diplomát, illetve oklevéllel egyenértékű abszolutóriumot szerzett 1885-ben,⁹ s ezt követően – ismét a naplóró információja szerint – vasúti mérnökként tevékenykedett. Úgy tűnik, Havelék nem ápoltak szorosabb kapcsolatot e rokonukkal.

Az iskolázás mint mobilizációs csatorna az anyai ági unokatestvérek között is szép számmal fordult elő: gyakorisága inkább függött az egyes családok társadalmi aspirációitól, mobilizációs stratégiájától, mint azok anyagi helyzetétől.

A legkedvesebb „anyapótló” nagynéni, Schumandl Anna később nevüket Nádoryra magyarosító fiai pályájában is meghatározó szerepet játszottak a műszaki tanulmányok. Két fia, az 1834 körül született Ferdinánd és az 1838-as születésű Vilmos Havel Lipótnál jóval idősebbek voltak. A családi hagyományokhoz híven Ferdinánd (Nándor) először kitanulta a kőműves mesterséget, majd műszaki tanulmányokat folytatott. Tanulmányai végeztével Polában élő Stefan nagybátyja vette szárnyai alá, annak sógornőjét vette feleségül. Majd mint a fiumei kikötő építkezésének vezetője állami alkalmazásba került, de csak rövid időre, mert a naplóró szerint irigyei eltávolították, és sokáig nem talált megfelelő munkát. Állást keresve családjával sok helyet bebarangolt felélve összegyűjtött vagyonát, míg végre 1880 körül újból állami szolgálatba lépett: a szolnoki vízépítésügyi hivatalba helyezték mérnökként¹⁰ meglehetősen szerény fizetéssel. Ferdinánd pályája tehát – tanulmányai ellenére – elég rögsnek tűnik. Mivel a naplóró többször is hangsúlyozza a Nádory fiúk iránti rokonszenvét és szeretetét, nem dönthető el, hogy a pálya megtorpanása személyes tulajdonságainak, vagy valóban szerencsétlen külső körülményeknek tudható-e be.

Vilmos fivére a családi tradíciótól eltérően először az asztalos mesterséget tanulta ki, majd műszaki tanulmányokat folytatott és mérnök lett (bár neve a műegyetemi diplomát kapottak között nem szerepel, hanem majd csak azonos nevű fiáé 1905-ben¹¹). Követte bátyját Polába, állami alkalmazásba került és hosszú éveken mérnökként, majd főmérnökként tevékenykedett a magyar vasútépítkezéseknél, melyek során különböző városokba helyezték. Losonci tartózkodása során kötött házasságot egy helybéli lánnyal. Az 1873. évi „krach” után a vasútépítés leállt, sok más társával együtt Vilmost is elbocsátották. Eleinte rövid ideig talált némi munkát (a naplóró nem közli, hogy asztalosmunkákról vagy mérnöki teendőkről volt-e szó), de munkanélküliségre kárhóztatva ő is felélte vagyonát. További csapást jelentett számára, hogy sógorának, egy losonci kelmefestőnek nyújtott több ezer forintos kölcsönét nem tudta visszaszerezni. Ugyan a sógor bevette társtulajdonosnak festőműhelyébe, az üzlet sikertelen volt, nem hozott jövedelmet, és tovább halmozta az adósságokat. Nyilván egyik fél sem rendelkezett egy nagyobb üzem sikeres működtetéséhez szükséges szakértelemmel. Az 1880-as évek elején kisebb építkezéseket vállalt, és bérelt földön gazdálkodott, keresetéből azonban még a család – három gyermeke volt – élelmezésére is alig futotta.

⁹ Névjegyzéke mindazoknak, akik a M. Kir. József Műegyetemen 1928. Évi június hó végéig oklevelet, absolutoriumot, vagy oklevélhonosítást nyertek. Budapest, 1929. (a továbbiakban: Névjegyzéke...) 230.

¹⁰ A mérnöki diploma megszerzéséről nincs adat.

¹¹ Névjegyzéke... 69.

Schumandl Anna egyik lánya egy lakatos mesterhez ment feleségül. A kis műhely csak igen szerény jövedelmet biztosított, a hattagú család az asszony hajadon testvérével együtt az özvegy édesanyával egy házban élt.

A sikeres pályát befutott Bartek Anton négy fia közül csupán egy végzett műszaki tanulmányokat, a többi három Wechselmann vállalatánál a gyakorlatban tanulta ki a szakmát. A legidősebb fiú, Johann is kőművesként kezdte, majd rajzolóként került Wechselmann irodájába. Lipót mint igen tehetséges és vasszorgalmú embert jellemzi, e tulajdonságainak köszönhetően üzletvezetői pozíciót nyert, és úgy tűnt, hogy főnöke rövidesen társsául fogadja. Az építkezéseknél végzett túlfeszített munkája, valamint állandó nyelvtanulása azonban aláásta egészségét, és igen fiatalon, 30-as évei körül tüdőbajban elhalálozott.

A második fiú, Bartek József kőművespallér is hosszú időt töltött Wechselmann alkalmazásában, de könnyelmű ember lévén nem tudott megfelelni főnöke elvárásainak, aki elbocsátotta. Ezt követően egy másik építőmesternél dolgozott pallérként.

A harmadik fiú, a Havel Lipótnál csak két évvel idősebb Ferdinánd szintén kőműves volt, de már 1862 óta rajzolóként dolgozott Wechselmannnál. Habár Lipótnál korábban került az irodába, János fivére halála után helyettesítésénél mégsem rá, hanem Lipótra esett a főnök választása. Utóbbi ezt azzal magyarázta, hogy bár Ferdinánd jó szakember volt, de szenvtelensége (leidenschaftlos) és flegmatikus jelleme következtében nem volt különösebben ambiciózus. Habár Lipót „lekörözte”, a szívélyes rokoni viszony megmaradt közöttük: a naplóíró legalábbis azt jegyzi fel, hogy minden unokatestvére közül vele volt a legtöbbet együtt, iskolában és a vállalatnál egyaránt, és jó barátságban maradtak.

A legfiatalabb, Havel Lipóttal egykorú Bartek fiú, Ágost volt a családban az egyedüli, aki a szakma gyakorlati elsajátítását kikerülve műszaki tanulmányokat folytatott. 1871-ben a Műegyetemen mérnöki oklevelet kapott¹² és vasúti mérnökként dolgozott. Vidéki állomáshelyei után 1881-ben a Vasútigazgatóság alkalmazottjaként, szerény fizetést húzva Budapesten élt.

Bartek Anton két lánya hajadon maradt, a naplóíró véleménye szerint azért, mert a család a társasági életet (sőt a rokonokkal való érintkezést is) mellőzve, rendkívül visszavonultan élt.

A betegsége miatt pályájában megrekedt és szegénységben élő Bartek Alexander kőműves két fia a kisiparban maradt: Eduard a szerszámkészítést tanulta ki, az 1870-es években önálló műhelye volt, amely azonban könnyelmű természete miatt csak szerény jövedelmet biztosított számára 1883-ban bekövetkezett korai haláláig. A másik fiú, Károly a családi tradíciót követve kőműves lett. Bár elég jól rajzolt, nélkülözve a legcsekélyebb akaratot is, pályáján nem haladt előre, inkább terhet, mint támaszt jelentve apjának.

Az amúgy is szerény körülmények között élő szülők tehát nem számíthattak fiaik támogatására, s idősebb lányuk is csak tetézte gondjaikat. Anna lányuk ugyanis egy – a naplóíró szerint – könnyelmű szerszámkészítőhöz ment feleségül, rövidesen otthagyta férjét, és két fiával együtt visszatért a szülői házba, de munkát nem vállalt. Ebben az elhatározásában erős támaszt lelt nagyravágyó anyjában, akit a naplóíró a két fiú felresiklott pályájában is hibásnak ítélte. Úgy tűnik, e család legfeljebb tagja fiatalabb, pártában maradt lányuk volt, aki a Lottóhivatalban végzett írnoki munkájának szerény keresetéből hősiesen tartotta fenn a család háztartását 29 éves korában bekövetkezett korai haláláig.

Végezetül a sikeres, de korán elhalt Bartek Stefán építésvezetőnek a naplóírónál jóval fiatalabb fia, Ermengildo Triesztben lett gyógyszerész. Pályaválasztását és indulását feltehetően mostohaapja, a polai jegyző egyengette.

Áttekintve a harmadik generáció életútját, megállapítható, hogy a pálya indítása még a hagyományos, kézműves tradíciónak megfelelően a szakma gyakorlati elsajátítása során (inas-segéd útvonalon) ment végbe. A magasabb aspirációval nem rendelkezők, az önálló

¹² Névjegyzéke... 222.

kis műhely alapítására áhítozók beérték ennyivel. De e generációnál már megfigyelhető a tanulás, iskolázás fontosságának tudata, melyben egyre inkább felismerik a társadalmi emelkedés, és egyúttal remélik az anyagi jólét elérésének fontos eszközét. A műszaki tanulmányokat a vasútépítés növekvő munkaerőigénye is ösztönözte. A magasabb iskolázás azonban nem mindig hozta meg a kívánt eredményt. A generáció tagjai közül ugyan többen mérnöki képesítést szereztek vagy mérnöki munkakört töltöttek be, de a mérnöki munka e korban elsősorban a korántsem jól fizető állami alkalmazást jelentette. Állásuk ugyan megalapozta középosztályi pozíciójukat és úriember rangjukat, jövedelem és vagyonság szempontjából azonban teljesítményük messze elmaradt a Havel fiúké mögött. A jóval alacsonyabb iskolázottságú két Havel fiú, s elsősorban Lipót mutatkozott a legsikeresebbnek mind az anyagi eredményeket, mind az önálló egzisztencia megteremtését, mind a társadalmi emelkedést tekintve. Ő – bár a tanulást, önképzést fontosnak tartotta – a tehetségnek, szorgalomnak, képességeknek jóval nagyobb jelentőséget tulajdonított, mint az intézményes tanulásnak. Jellemző, hogy bár rokonai műszaki tanulmányait megemlíti, mérnöki munkakörüket is feljegyzí, de egyetlen sort sem ír a mérnöki diploma megszerzéséről, pedig a rokonság néhány tagja – feltehetően mert tanulmányait megszakította – a diploma megszerzéséig nem jutott el.

A generáció tagjai mind társadalmi helyzetüket, mind vagyonságukat tekintve a társadalmi hierarchia legkülönbözőbb fokán helyezkedtek el. Ennek ellenére Havelék a Budapesten élő rokonokkal elég szoros kapcsolatban álltak, a külföldön élők közül rendszeresen leveleztek és találkoztak Bartek Stefan özvegyével és fiával, és a vidékiekről is – legalábbis a legfontosabb családi eseményekről (betegség, halál, házasságkötés, gyermekek születése) – naprakész információkkal rendelkeztek. Rendszeresen megemlékeztek a rokonok születés- és névnapjáról, üdvözlő kártyákat küldtek egymásnak az ünnepek alkalmából. Jellemző, hogy e szokást Lipót fia, Béla még a fronton is megtartotta: szüleinek beszámol a küldött üdvözlőletekről, és kéri a névnap dátumok megküldését, hogy továbbra is eleget tessenek ennek a családban oly fontosnak tartott kötelezettségnek. Havel anyagilag támogatta a „saját hibájukon kívül” elszegényedett rokonait, és 1914-ben gyermekeinek írott levelében életvitelükre, magatartásukra vonatkozó egyéb magasztos tanácsok mellett meghagyta e szokás további ápolását.

A negyedik generáció

E generáció pályaválasztásáról, életútjáról az oldalágon csak igen kevés információval rendelkezünk. Egyedül a nehéz körülmények között élt Bartek Vilmos Vilmos nevű fiáról tudjuk, hogy az 1910-es években Budapest városi mérnöke, majd főmérnöke lett.

Így a továbbiakban csak Havel Lipót gyermekeinek pályáját vázolhatjuk röviden.

Legidősebb fia, Imre, a háború után társa, majd Lipót halála után a cég örököse, 1880-ban született. Szakmai képzése részben követte a családi tradíciót, amennyiben alapsmereteit a gyakorlati képzésben nyerte el. A reáliskolával párhuzamosan letöltötte kőműves inaséveit, 1896-ban szabadult segédként, majd rajzolóként működött apja vállalatánál és megismerkedett a költségvetés és számadás készítésének fortélyaiival. Lehet, hogy e kettős elfoglaltság is hozzájárult rossz iskolai tanulmányi eredményeihez, ami egy 1895. évi nappótejegyzés szerint apját erősen aggasztotta. Végül is – pótvizsgán – letette a reáliskolai érettségét, és egy év önkéntesi szolgálat után apja beíratta a Stuttgarter Műegyetemre (Polytechnikum), ahol négy évig tanult, majd építési diplomát szerzett. E generációnál tehát a felsőfokú képzés, és általában a szervezett formában történő tanulás már jelentős szerepet játszott. A diploma birtokában hazatérve a József Műegyetemen az építőmesteri vizsgát is letette.

1913-ban nősült meg, ómoraviczai Heinrich Ferenc vasnagykereskedő és udvari tanácsos (majd később rövid ideig miniszter) lányát, Kornéliát vette el. Ez a házasság kétségtelenül

lenül jelentős társadalmi emelkedést jelentett.¹³ Ettől kezdve – a frontszolgálat három évét leszámítva – apja társaként működött, majd 1932-től ő vezette a vállalatot. Vezetése alatt a cég – a család által készített építési jegyzék szerint – mintegy 30–35 épület kivitelezését végezte el, de már nem olyan nagyszabásúakat, mint apja idején. Házasságából három lánygyermek született.

A második fiú, a család legfiatalabb gyermeke, Béla 1889-ben született. 1907-ben érettségizett, majd az önkéntesi év letöltése után 1908-ban a jogi egyetemre iratkozott be. Apja megjegyzi, hogy ez nem éppen „a kívánságom szerinti döntés, de ilyen fontos, az életet meghatározó kérdésben nem akarok kényszerrel alkalmazni.” Lipót toleranciája kétségtelesen méltányolandó, bár kérdéses, hogy ha Imre személyében nem lett volna már meg kvalifikált örököse, akkor is ilyen türelmet tanúsított volna. Béla 1912-ben doktorált, majd a bécsi és párizsi egyetemen folytatta tanulmányait. Tudományos pályára érzett hajlamot, és saját bevallása szerint egyetemi tanárnak készült. Terveinek a háború vetett véget. Négy évet töltött a fronton, a leghosszabb időt a galíciai frontszakaszon a 10. huszárezrednél, viszonylag kényelmes beosztásban, mint Horthy István tábornok parancsértisztje. Szinte minden nap küldött szüleinek egy-egy levelezőlapot vagy levelet, ezekből világosan kirajzolódik a helyzetismerete (rendszeresen hozzájutott a hazai és osztrák újságokhoz, amelyek előfizetését többször is sürgette szüleinél). A frontbeli tapasztalatok alapján érlelődött meg német ellenes érzülete (amelynek majd a német megszállás után is tanújelét adja). Illúzióktól mentesen várta-remélte a háború végét, s többször is megírta, hogy az élet a háború után nem fog szokott medrében folytatódni: forradalom, elégedetlenség várható minden hadviselő országban.

Hazatérte után még nem mondott le tudományos és írói ambícióiról, ezt tanúsítja, hogy 1919-ben, sógorónjével, ómoraviczi Heinrich Máriával kötött házasságakor az anyakönyvben foglalkozásként az író megjelölés szerepelt.¹⁴ A családot azonban el kellett tartania, bár hosszabb ideig, önálló keresete nem lévén, szülei lakásában (a szalonban) éltek feleségével együtt, és két nővéréhez hasonlóan apja tartotta el őket. Így hát hivatalos kellett vállallnia. Nyilvánvalóan társadalmi kapcsolata – egyrészt a kormányzó öccsével való szoros kapcsolata, másrészt apósa – révén kapott állást először 1921-ben a Miniszterelnökség sajtóirodáján, ahonnan 1923-ban távozott és a Nemzeti Gazdasági Liga igazgatója lett. 1927-ben a Magyar Telefonhírmondó és Rádió Rt.-ben nyert alkalmazást mint kereskedelmi igazgató, 1932-től 1939-ig beosztása vezető igazgató. 1936-ban, amikor a Rt. ügyvezető igazgatói pozícióját töltötte be, megkapta „a közélet területén szerzett érdemei elismeréséül” a Magyar Érdemrend középkeresztjét. 1943-ban pedig miniszteri tanácsosi címmel ruházták fel. 1939-ben megvált a vezető igazgatói tisztségtől, ettől kezdve mint a MTI Rt. és társvállalatai választmányi bizottságának tagja, majd ügyvezető alelnöke kizárólag szervezési és gazdasági ügyekkel foglalkozott. Tisztségei mellett a vállalatokban jelentős részvénytulajdonnal is rendelkezett: az MTI és társvállalatai 9000 részvényéből 1044-et birtokolt, ezzel a harmadik legnagyobb részvénytulajdonosnak számított.¹⁵

¹³ Érdekes lenne kideríteni, hogyan, a társasági élet mely szférájában ismerkedett meg jövődöbéli feleségével, mert a többi gyerek levelezéséből egészen más társasági kör képe rajzolódik ki. Azonban éppen Imre az, akiről – a napló bejegyzésein kívül – alig maradt fenn valami kiegészítő irat. Mindössze anyakönyvi kivonatok, valamint egy 1950-ben és 1951-ben írott önéletrajza található a családi iratok között.

¹⁴ Jogi disszertációját 1912-ben „Ember és emberiség” címen írta, 1924-ben „Két nemzedék” címen írt tanulmányt és egy fordítása megjelent. 1946-ban népbírói tárgyalása során előadta, hogy eredetileg tudós, egyetemi tanárnak készült, s csak családalapítása, a háború utáni nehéz viszonyok készítették e célja feladására és a hivatali pályára lépésre.

¹⁵ Tanulmányok a Magyar Rádió történetéről 1925–1945. A Tömegkommunikációs Kutatóközpont kiadványa. Budapest, 1975. 282.

Országmozgósítási előadói tevékenysége során, jó összeköttetéseit is felhasználva, mintegy 200 katonai szolgálat, illetve munkaszolgálat alóli mentesítést eszközölt, közöttük számos baloldali elkötelezettségű és zsidó származású alkalmazott számára. Ez annál is figyelemre méltóbb, mert ifjúkorában, annak ellenére, hogy apja naplójában nem egyszer fejezte ki őszinte háláját és ragaszkodását pártfogója, a zsidó Wechseltmann Ignác iránt, Béla csakúgy mint lánytestvérei, nem volt mentes az „úri antiszemitizmus” előítéleteitől.¹⁶ Ezek az előítéletek azonban nem akadályozták meg a nyilas atrocitások elítélésében és bizonyos fokú mentési tevékenységben. A felmentések kieszközlésén kívül 1944. március 19-én az igazgatóság úgy döntött, hogy a Rádiónál még alkalmazásban levő néhány zsidó származású munkatársat azonnal fizetéses szabadságra küldik, mielőtt még a németek megszállják az épületet.

1939-től politikai szerepet sem az MTI-nél, sem a Rádiónál nem töltött be, amennyiben sem a műsor-, sem a hírszerkesztés nem tartozott hatáskörébe. Az Igazoló Bizottság, majd a Népbíróság tárgyalásain azt vallotta, hogy azért nem adta fel pozícióját a német megszállás után, mert úgy vélte, hogy a kormány napjai nem vannak számlálva, de addig is információi révén segítheti a kormányzó német-ellenes törekvéseit, majd kiugrási kísérletét. Nem tagadta azt sem, hogy anyagi okok: fizetése és főleg jelentős részvénytulajdona is maradásra készítették.

Kétségtelen, hogy a német megszállás után bizonyos, hivatali beosztásától független németellenes politikai tevékenységre vállalkozott. A Sztójay-kormány megalakulása után ő közvetítette a miniszterelnökségi sajtófőnököknek az igazgatóság határozatát arról, hogy nem vállalják a megváltozott politikai irányvonalat, ezért került sor Kolosváry-Borcsa Mihály személyében kormánybiztos kiküldésére a Rádió élére.

Közvetlenül a német megszállást követően felhívta a Külügyminisztérium sajtóirodájának figyelmét arra, hogy németeknek nincs tudomásuk az Alagútba rejtett Hell-rendszerű rádióadó készülékről, amelyet fel lehetne használni a külföld tájékoztatására. Kezdeményezése azonban nem realizálódott.

A Lakatos-kormány megalakulása után Horthy bizalmasait rendszeresen tájékoztatta a külföldi hírekről, október elején pedig a lakosság tárgyilagos tájékoztatásának megszervezése érdekében javasolta egy külföldi híreket is tartalmazó bizalmas tájékoztatónak több száz címre való elküldését, valamint a lakosság szélesebb körének „szájpropagandával” való informálását. Ez ügyben október 13-án a kormányzó is fogadta.

Már október elején tudomása volt a háborúból való kiugrás és az azt bejelentő proklamáció előkészületeiről. Október 15-én a bemondás zavartalanságának biztosítására őt is berendelték a stúdióba. Ezt követően a rádióban már nem jelent meg, letartóztatástól félve elhagyta lakását és bujkálni kényszerült.

Pest felszabadulása után a Részvénytársaság tulajdonosai nevében felajánlotta szolgálatait a kormánynak és kapcsolatba lépett Ortutay Gyulával, a Rádió kinevezett vezetőjével. 1945 februárjában az Ortutay által felállított házi igazolóbizottság igazolta, csakúgy mint 1945 nyarán a Magyar Nemzeti Gazdasági Bank Igazoló Bizottsága is, amely intézményben szintén az igazgatóság tagja volt.

A továbbiakban a tulajdonosok nevében ő tárgyalta a kormánnyal a részvénytársaság sorsáról. A tárgyalások 1945 júniusáig húzódtak: a tulajdonosok ajánlata az volt, hogy a hírközlési vállalatokat (Rádió, MTI, Filmiroda) a tulajdonjog fenntartása mellett átadják a kormánynak, lemondva a hírközlési jog még érvényben levő koncessziójáról, de megtartják a kereskedelmi jellegű vállalkozásokat. A Függetlenségi Front pártjai más megoldásokban

---

¹⁶ A lányok leveleikben gyakran panaszkodnak, hogy az üdülőhelyi társaságban és más szórakozóhelyeken túl sok a zsidó. Béla önkéntesi éveire készülve elégedetten állapítja meg, hogy csapata tisztikarában erőteljesen csökkent a zsidó tisztek száma, ennek némileg ellentmondóan a frontról írott leveleiben viszont kárhoztatja a zsidókat azért, hogy nem vesznek részt a haza védelmében.

gondolkodtak: felmerült az államosítás vagy elkobzás gondolata is. Júliusban létrejött a pártok és a szakszervezet által alapított új vállalat: a Magyar Központi Híradó Rt.

Nyilván a tulajdonosi érdekek igen agilis képviselője miatt igyekeztek őt eltüntetni a porondról: 1945. június 17-én a Rádió immár hivatalosan kinevezett Igazolóbizottsága elé idézték.¹⁷

Az Igazolóbizottság tárgyalásán a vádat az a Szilágyi Ödön képviselte, aki mindvégig, Szálasi uralma alatt is, a Rádióélet főszerkesztője volt, ám idejekorán belépett a MKP-ba. Demagóg beszédének stílusa erősen emlékeztet a nyilas sajtó uszító hangjára, a tartalom természetesen éppen az ellenkező. A szónoklat a Rádióknak a háborús uszításban játszott sötét, reakciós szerepéről szól, Havel ellen azonban semmi konkrét vádat nem tudott felhozni. Ennek ellenére az Igazolóbizottság állásvesztésre ítélte, és ügyét „a folyamatosan elkövetett háborús és népellenes bűntett gyanúja miatt” a Népbíróság elé utalta. Havel Bélát augusztus 4-én letartóztatták, négy hónapot vizsgálati fogságban töltött el, majd 1946-ban mind első fokon, mind másodfokon felmentették. Ennek alapján 1948-ban (!) az Igazolóbizottság fellebbezési Bizottság elismerte nyugdíj jogosultságát.

A tanúvallomások kivétel nélkül elismerték, hogy Havel Bélának a rádió politikai-szemlémi irányvonalára semmiféle befolyása nem volt, s legfeljebb azt hányták szemére, hogy anyagi érdekből (fizetés, részvények) megmaradt a Rádiónál a német megszállás után. Mindebből világosan kitetszik, hogy Havelt nem a Rádiónál betöltött szerepe miatt hurcolták meg, hanem a tulajdonosi érdekek igen agilis képviselője miatt kellett eltüntetni a színről. Jellemző, hogy két héttel letartóztatása után, augusztus 16-án határozott a kormány az MTI és társvállalati vagyonának elkobzásáról.

Bélának egy fia és egy lánya született. Fia jogi tanulmányokat folytatott, de egyúttal letette az építómesteri vizsgát is, mindkettőről oklevelet szerezve. Apja szeretne volna, ha a fivére beveszi fiát a cégbe, de kérése elutasításra talált. Fia az 1940-es évek végén külföldre távozott.

Béla tehát szakított a családi hagyománnyal, ipari vállalkozás helyett tudományos pályára készült, ennek érdekében végezte el az egyetemet. Társadalmi helyzetét tekintve a család tagjai közül a két világháború közötti időszakban ő emelkedett a legmagasabbra: az úri középosztály befolyásos, rendkívül jó és fontos társadalmi kapcsolatokkal rendelkező, tekintélyes tagjává emelkedett.¹⁸ Ugyanakkor a gazdasági tevékenységet is fontosnak tartotta, vagyona a háború előtt körülbelül 300 000 pengőre rúgott, amelynek jelentős részét részvényeinek értéke tette ki. Számos gazdasági jellegű intézmény vezető testületének aktív tagja volt. E tevékenysége bizonyos fokig ellentmond az úri középosztályról kialakított hagyományos képnek. A két háború között jelentős közéleti szerepet töltött be, anyagilag is jól szituált volt, társadalmi helyzetét tekintve magasabbra emelkedett, mint a család többi tagja. Úgy tűnik, ő az egyetlen, akinek kiforrott politikai álláspontja volt, amelynek csírái már a frontról küldött leveleiben is felismerhetők. Erősen németellenes (náciellenes)

¹⁷ Az igazolóbizottság tagjainak kijelölése több szempontból is szabálytalanul történt. Egyrészt tagjait a Cégbíróságnál csak jóval később, július 27-én bejegyezték, tehát a bizottság kijelölésekor jogilag még nem létező új vállalat, a Magyar Központi Híradó Rt. delegálta, míg a régi vállalatok nem jelölhettek tagokat. Másrészt a bizottság három tagjával szemben is alapvető politikai, erkölcsi és elfogultsági kifogások merülhettek fel. (Lásd Magyar Nemzet, 1945. augusztus 1. szám.) E szabálytalanságokat Havel a Miniszterelnöknek, valamint a Budapesti Nemzeti Bizottságnak felpanaszolta, ami újabb ok lehetett sürgős elhallgatására. Az igazolásfellebbezési tárgyaláson 1948-ban az is kiderült, hogy a bizottság alakhi hibákat is elkövetett, ugyanis az iratismertetés zárt ülésen történt, ami az igazolás alá vontat megfosztotta a védekezés lehetőségétől. Ezt az alakhi hibát az Igazolóbizottság elismerte és döntésénél figyelembe vette. Az igazolóbizottság iratai: BFL. XVII. 789., a Népbírósági iratok: BFL. XXV. NB. 2666/1945, valamint a Havel cég családi iratai között.

¹⁸ Tagja volt az Országos Kaszinónak is.

beállítottságú, politikai állásfoglalását konzervatív szemlélet, a kormányzó iránti teljes lojalitás határozta meg. A konzervatív, náciellenes, nemzeti szellemű úri középosztály felső rétege tipikus képviselőjének tekinthető.

A két lánygyermek közül Margit, az idősebb (szül. 1883) a kor szokásaihoz képest meglehetősen későn, 1910-ben ment férjhez Günther Fritz erdőmérnökhöz, s férjével együtt gödöllői házukban élt. 1912-ben született kislányuk három éves korában meghalt, röviddel ezután férje tüdőbajban megbetegedett és 1918-ban elhunyt. Az özvegy többé nem ment férjhez.

A fiatalabb lány, Elza 1884-ben született, s szintén viszonylag későn, 1918-ban jegyezte el magát Dr. Óhegyi Ede ügyvéddel, a Magyar Földhitelintézet jogi tisztviselőjével. A vőlegény, viszonylag fiatal kora ellenére – 40 éves volt – már a Ferenc József rend lovagja és a Főváros törvényhatósági bizottságának tagja volt, ehhez talán hozzájárult apja miniszteri tanácsosi pozíciója is. E házasság tehát a társadalmi felemelkedés újabb zálogának ígérkezett. Azonban a második lány sorsa is tragikusan alakult: vőlegénye néhány hónap-pal az eljegyzés után vérmérgezésben hirtelen meghalt. Elza ugyan – levelei tanúsága szerint – a csapást kiheverve élénk társasági életet élt, többek között cukorbaja gyógyítását célzó külföldi üdülőhelyi és szanatóriumi tartózkodása idején, de ő sem ment férjhez.

Talán elég késői házasságkötési koruk is hozzájárulhatott ahhoz, hogy egyik lány sem talált új férjet. E késői házasságok elég érthetetlenek, mivel a levelezésből tudjuk, hogy mindkettőt korán bevezették a társaságba, és elég élénk társasági életet éltek.

A Havel család életmódja

Havel Lipót számára a felemelkedés nem korlátozódott csupán az önálló egzisztencia megteremtésére, az anyagi jólét megalapozására. Házasságával életmódja is gyökeresen átalakult. Ifjúkorának a tisztességes szegénységet súroló, a jobb napokban is legfeljebb kispolgári szintű viszonyaiból kikeveredve feleségével fokozatosan felső középosztályi életstílust alakítottak ki.

Feltételezésem szerint az asszony honosította meg a Havel családban a felső-középosztályi kultúrát, amelyet Lipót ifjúsága szerény anyagi körülményei között aligha sajátíthatott el. Igaz, hogy a hatvanas évek végétől, amikor jövedelméből jobban futotta, lehetősége nyílt egy polgárabb életvitelre, s feltehető, hogy mentora, Wechselsmann Ignác e tekintetben is pallérozta, és talán bevezette a társasági életbe is. Így például a naplóból tudjuk, hogy eljárt a Lovászegyletbe, ott látta először jövendő apósát, s hogy a színház, illetve vendéglátóhelyek látogatása is már a házassága előtt szokásává vált. (A Fuchs családba való bevezetése után eleinte jövendőbelijével is ilyen helyeken találkozott, lakásukon csak később látogathatta.) A polgári életstílus kialakítására azonban csak rövid idő állt rendelkezésére, míg felesége már beleszületett a vagyonos polgári családba, és életvitelét – feltehetően – kezdettől a polgári értékrend, illem, magatartásforma határozta meg.¹⁹ Az is valószínűnek tűnik, hogy a Fuchs család magyarosodása gyorsabb ütemű lehetett, mint Haveléké (Lipót naplójában az öreg Fuchsloch Mihályt mindig magyarul nagypapa névvel, apósát papának titulálta), és hogy az anya honosította meg a családban a magyar nyelv uralmát. Mindez csak feltételezés, az azonban a családi levelezésből is dokumentálható, hogy a modor és illem tekintetében az anya megfellebbezhetetlen tekintély volt a családban.

---

¹⁹ Fuchs Etelka 1859-ben született apja második házasságából. Anyai nagypapa, Brosi Ferenc dohánykereskedő volt, cége a jobbak közé tartozhatott, hiszen lányának – Etelka anyjának – kereszta-
apaságát Kunig József neves pesti dohánykereskedő vállalta. Nem ismeretes Fuchs Ignác vagyoni helyzete lánya születése idején, társadalmi presztízsére viszont jellemző, hogy 1861 óta a városi képviselőtestület tagja volt. Havel Lipót viszont csak 1864-ben szabadult mint kőművesgéd.

A gyermekek nevelése. Anya és lányai kapcsolata

Havel Lipót naplójában nagy szeretettel ír feleségéről, kiemelve tökéletes harmóniájukat és egyetértésüket. A naplóból egy szelíd, beteges, törékeny asszony képe rajzolódik ki, akinek egészségi állapota férjének sok aggodalmat okozott, a levelezés viszont energikus, szigorú, az illemszabályok betartását, az engedelmisséget – legalábbis a lányaitól – szigorúan megkövetelő anya képét vetíti elénk.

Margit lánya például 1892-ben, 9 éves korában írott levelében beszámol az anya távollétében történt eseményekről: arról, hogy gyónni volt, hogy szorgalmasan tanult és hogy befejezte a kézimunkáját. Aztán így folytatja: „Mamácskám édes ... jó vagyok? A kisaszszony meg van elégedve velem, mert szófogadó voltam.” 13 éves korában arra kéri szüleit, hogy sürgönyözzék meg, hogy kimehetnek-e elébük a pályaudvarra. 1907-ben, azaz 24 éves korában nyugtázva anyja levelét a következőket írja: „Az intelmeket most az egyszer igazán nyugodt szívvel olvastam, mert nem tehetek magamnak szemrehányást feltűnő viselkedés miatt.” Ugyanebben az évben arra vonatkozóan kér tanácsot, hogy milyen ruhákat vigyen magával az üdülőhelyre.

A fiatalabb lány, Elza 1905-ben, azaz 21 éves korában (anyja e korban már férjes asszony volt!), amikor csatlakozni készült Meránban üdülő anyjához és nővéréhez, anyjától kér tanácsot, hogy milyen ruhákat és kalapokat vigyen magával. 1907-ben, amikor apjával van Budapesten, nem attól, hanem anyjától kér tanácsot, hogy milyen nászajándékot vegyen szegény sorsú unokatestvérének: „... kézimunkát, vagy valami becsületeset”. Apjától csupán arra kér engedélyt, hogy az eljegyzési vacsorához két tortát küldhessen. Következő leveléből kiderül, hogy ő maga nem vett részt az eljegyzésen, de rokona állandóan hívja, hogy megismertesse vőlegényével, de nem mer elmenni, mert nem tudja, hogyan szólítsa a vőlegényt. Szólíthatja-e a keresztnevén, „... de mit szól hozzá a Mama?” Ugyanebben az évben levélben anyjától kér engedélyt arra, hogy régi szürke szoknyáját kékre festethesse. Ugyanebben a levélben dicsekszik azzal, hogy életében először mosott egyedül haját (23 éves korában!). Tehát az illem kérdéseiben a legfőbb autoritás az anya volt, fel sem merült, hogy e „sorsdöntő” kérdésekben jelen levő apjától kérjen tanácsot, de e levelekből az is kitűnik, hogy az asszony meglehetősen szigorú, a lányok önállóságát erős korlátok közé szorító anya lehetett, ami talán szerepet játszhatott a lányok meglehetősen kései házasságában is.

A gyerekek egyébként igen gondos nevelésben részesültek. A fiúk iskoláztatásáról már szó esett, a lányok tanulását a naplóíró nem részletezte, csupán annyit jegyzett fel, hogy 1898-ig (azaz 14–15 éves korukig) jártak iskolába (hogy hová, nem tudjuk), ettől kezdve otthon tanultak. Csak feltételezhető, hogy főleg nyelv- és zenetanulmányokat folytattak, mert Elza még 1907-ben Margithoz írott levelében részletesen beszámol az énekórai hangverseny előkészületeiről, amelyen nővérére is feladatok hárultak. A levelekből azonban úgy tűnik, hogy ezekben az években elsősorban a háztartási teendők elsajátítása volt a lányok feladata, amit sikeresen teljesítettek is. Az 1900-as években az anya ritkán vitte el hosszabb időre mindkét lányt nyaralni, egyikük otthon maradt, és irányította, ellenőrizte a cselédek munkáját, részt vett a „befőzési hadműveletekben”, nagytakarításban stb.

A zene fontos szerepet játszott a család életében. Nemcsak a lányok, hanem Béla is megtanult zongorázni, rendszeresen jártak operába és hangversenyekre. Elza 1907-ben egy hét leforgása alatt Bécsben a Faustot látta, néhány nappal később Pesten színházban, a következő napon pedig a budapesti operában volt egy vendégszereplő énekest meghallgatni. Ugyanebben az évben Béla is gyakori koncert-, színház- és operett látogatásairól számol be anyjának. Még a frontról írott leveleiben is érdeklődik a budapesti hangverseny-élet eseményeiről. A zene szeretete felnőtt éveiben is végigkísérte, tagja volt a Filharmónia Barátai Egyesületének és a Liszt Ferenc Egyesületnek.

Az iskola, a kulturális érdeklődés mellett a sport is fontos szerepet töltött be a gyerekek életében. Mindannyian úsztak, korcsolyáztak, Margit teniszezett is, majd a századforduló idején rákaptak a síelésre (főleg a lányok), Béla pedig lovagolt. A lányokat korán, 12–13 éves korukban beírták tánciskolába.

A szigorú nevelési elvek ellenére a levelek hangjából arra következtethetünk, hogy a gyerekek tisztelték és szerették szüleiket, a családtagok közötti kapcsolat igen bensőséges volt.

A család mindennapi élete

Mint már előláróban említettük, a napló csak a családi élet legfontosabb eseményeire tér ki, és nem foglalkozik a mindennapi élet kérdéseivel. Még a lakásviszonyok alakulásáról is csak igen fukarul számol be. Lakhelyeiket felsorolja: a lakások nagyságáról és berendezéséről azonban nem tesz említést.

Havel Lipót gyermek- és ifjúkorát különböző józsefvárosi bérlakásokban töltötte (leszámítva az apja halálát követő néhány évet, amikor Anton nagybátyja szintén józsefvárosi házában éltek). Házasságkötése után az anya és Károly a Belvárosba költözött, ő feleségével a terézvárosi Eötvös utcában bérelt lakást, amelynek szűkösségeért és rossz beosztásáért némi kárpótlást nyújtott, hogy igen közel esett apósa Király utcai házához. A lakás bútortatát az asszony hozta a házhoz, és nyilván megfelelt a polgári kívánalmaknak. A berendezési tárgyak közül Lipót naplójában azonban csak a zongorát említette meg, amelyet az első gyermek születését követő helyhiány miatt ideiglenesen az após lakásába vittek.

Első gyermeke megszületése után a lakás egyre szűkebbnek bizonyult, ekkor határozták el, hogy saját házat építenek. 1882 tavaszán költöztek be Izabella utcai 40. szám alatti emeletes házuk földszinti lakásába, amelyet látogatóik igen szép és célszerűen kialakított otthonnak ítélték. A gyermekek szaporodásával és növekedésével a lakás is szűk lett, 1895-ben, belső lépcsőt kialakítva, hozzácsatolták az emeleti lakás egy részét is. Azt is tudjuk még, hogy a falat tapéta borította, mely jó rejtkehelyül szolgált a poloskáknek, melyek 1909-ben igencsak elszaporodtak, csakúgy, mint a telefonszekrényke (azaz ekkor már telefon is volt a lakásban). Elza – a nagyszámú cselédség ellenére – ismét csak anyjától kér tanácsot végleges kiirtásukra.

A lakás beosztásáról, szobáinak rendeltetéséről nem esik szó, csak annyi ismeretes, hogy volt külön ebédlő (a bővítéskor ezt is megnagyobbították), valamint szalon (amely a háború után Béla és felesége otthonául szolgált). Az Izabella utcai ház maradt otthonuk a háború után is: ebben a házban élt – a háború előtt hat, a háború után három szobás lakásban – Béla és családja, valamint haláláig, külön lakásban és háztartásban megözvegyült édesanyja, valamint Elza is, noha Lipót több házat is birtokolt, többek között megvette apósa házának sógorára eső felét, valamint Schumandl nagynénje házát is, és mindkettőt átépítette nagyobbra. Úgy tűnik, egyedül Imre és családja élt külön Üllői úti, majd Baross utca 48. szám alatti házukban.

Jóval bővebb, mondhatnánk kimerítő információkat szolgáltat a napló nyaralási és utazási szokásairól, illetve azok változásáról. Havel Lipót igen szeretett utazgatni: naplója szerint egyik legmeghatározóbb gyermekkori élménye egy unokafivérével tett rövid utazása volt Jászberénybe és környékére. Ahogy anyagi helyzete megengedte, kisebb utazásokat tett: 1871-ben Bécsben és Prágában járt, 1875-ben észak-olaszországi körutazásra került sor, 1876-ban anyjával Bécsbe, a Semmeringre és Grazba látogatott. Nászútját a kor polgári szokásainak megfelelően Velencében töltötte.

Az utazás, ismeretlen országok, városok megismerése tehát már házassága előtt is különös vonzerőt gyakorolt Lipóra. A nyaralási szokásokat viszont nyilván felesége honosította meg, hiszen az építőipari dinasztia tagjai nem nyaralhattak az építkezések legfőbb szezonjában. Az asszony családjában viszont a nyaralás megszokott rutin volt. 1878-ban,

amikor Lipót bejáratos lett Fuchsékhoz, a család ifjabb tagjai egy városligeti bérelt házban töltötték a nyarat, míg a családfő Párizsban és Londonban időzött. Lipót azonban még sokáig nem engedhette meg magának a nyaralás élvezetét, és csak az 1890-es évek második felétől kerített sort hosszabb nyári utazásokra.

Mivel Havel Lipótné sokat betegeskedett, ő – eleinte gyermekeivel, majd egymaga – a különböző fürdőhelyeket látogatta, ahol a család általában 4–6 hetet töltött. Lipót többnyire csak elkísérte és hazahozta családját, legfeljebb egy-két napot töltve velük. Kezdetben a szerényebb felvidéki fürdőhelyeket, majd az 1880-as évek végétől az osztrák, cseh divatos fürdőhelyeket keresték fel. A divatos fürdőhelyek a pihenés mellett a lányok társaságba való bevezetésének, a „házassági piacnak” is színteréül szolgáltak, így gyakorta előfordult, hogy míg a kisebb gyerekek rokonoknál Magyarországon töltötték a nyarat (elsősorban a távoli rokon, Holló Lajos képviselő kiskunfélegyházi tanyáján vagy Balatonföldváron), az anya először idősebb lányával, majd mindkettővel divatos fürdőhelyeken (Meran, Marienbad, Semmering stb.) időzött. Az 1900-as évektől a téli időszakban a Tátrába látogattak (kedvelt helyük Tátralomnic volt), ahol a „divatos téli sportokat”, főleg a sielést gyakorolták. Ide – tél lévén – apjuk is elkísérte őket.

Nagyobb „turistautakat” többnyire tél végén tettek, szinte minden évben. Az 1880-as évek végén ausztriai és németországi körutazásokra került sor, ekkor még általában a gyerekek nélkül. 1896-ban Havel Lipót – már nyáron – 3 hetet töltött feleségével Dél-Franciaországban, a Rivierán, majd ugyanez évben az egész család megtekintette a berlini kiállítást, azután Hamburgon keresztül a tengerhez utaztak és Lipcsén, Drezdán, Prágán át haza. 1900-ban megint az egész család Svájcban utazgatott, majd Párizsban töltöttek tíz napot, megnézve a kiállítást. (A kiállításokat mindig szívesen látogatták: a millenniumi kiállításra az egész családnak bérlete volt, tehát többször is megnézték. A fényképes bérletek is megtalálhatók a családi iratok között.) 1902-ben Belgium és Hollandia került sorra, ahol a család az utazást tengeri fürdőzéssel toldotta meg. 1904-ben öt hétig utazgattak Olaszországban. A hűsvéti rövid szünidőt többnyire a tenger mellett, Abbáziában töltötték. Első utazásairól Lipót külön feljegyzéseket vezetett, amelyekre naplójában többször hivatkozott is, ezek azonban nem maradtak fenn. Hogy később e szokását abbagyta, jelzi, hogy az utazás számára a polgári élet megszokott időtöltésévé vált. Utazási szokásaik inkább nagypolgári, mint középpolgári életformát mutatnak.

A háború után az utazások elmaradtak: nyaralásra pedig eleinte távoli rokonaiknál, Félegyházán, majd leginkább Balatonföldváron került sor, ahol az időt általában a tágabb családdal töltötték.

A család mindennapi életére vonatkozó fő forrásul a levelek szolgálnak. Mivel az anya betegeskedése, gyógykúrái miatt egyre gyakrabban és egyre hosszabb időre volt távol, elég sok, bár töredékes információval rendelkezünk.

A háztartási teendőket elég nagy számú és változó összetételű cselédség és alkalmazott látta el. A felügyeletet – különösen az anya távollétében – a szinte családtagnak számító, és a levelekben igen sűrűn említett Kozl Paulina látta el (e szerepét az 1900-as évek végén Elza vette át). Paulina 14 éves korától szolgált a családnál, először Fuchs Ignác házában, majd Etelka férjhezmenetelétől 1924-ben bekövetkezett haláláig a Havel családnál. Rajta kívül szakácsnőt, szobalányt is tartottak, valamint német és francia nevelőnők váltogatták egymást. Alkalmilag járt a házhoz vasalónő (és feltehetően a kor szokása szerint mosónő is, de őt nem említik a levelekben), és javításokat végző varrónő is.

Az öltözködés – amint erről Elza leveleiből is meggyőződhattunk – fontos szerepet játszott a család életében. Feltehetően a házhoz járó varrónő dolga az átalakítás és javítás lehetett, a ruhákat részben külföldön (Elza egy ízben levélben köszöni meg a Bécsből küldött ruhákat), részben jobb pesti üzletekben vásárolták, alkalmanként jobb helyi varrónőnél varratták. A fiúk is nagy gondot fordítottak ruhatárukra: Béla még a frontról is elég különleges ruhákat kért (1914-ben például selyemujjas börmellényt, selyem hálósapkát,

két garnitúra selyem alsóruhát, 1915-ben selyemingeket stb.), gondosan megjelölve azt is, hogy mely üzletben vagy mely szabónál szerezzék be azokat szülei. Béla ruháinak megfelelő mosására és vasolására is gondot fordított, ezért Radkersburgban töltött önkéntesi szolgálata idején a mosnivalót hazaküldte.

A ruházkodással elsősorban az anya törődött, és úgy tűnik, bőkezűen gondoskodott saját és gyermekei ruhatáráról. Feltehetően költekezőbb volt, mint takarékos férje, aki az ausztriai hegyi kirándulásokhoz vásárolt kalapját Budapesten is hordta, ami – Margit beszámolója szerint – a városban mulatságosan hatott, de azt mondta, hogy ha már megvette, hordani is fogja. E szeretetteljes kritika is érzékelteti, hogy az apa divat tekintetében nem lehetett meghatározó. A takarékos apa némi iróniával kezelte felesége könnyedebb pénzkiadási szokásait, amennyiben Margit 1910-ben írott levelében tudatja anyjával, hogy „a papa üzeni, hogy ő végtelenül meg van hatva a fölött, hogy Mamának egyszer sok a pénze és Bélával 200 koronát visszaküldött.”

Havelék barátairól, azokról az emberekről, akikkel társas életet éltek, kevés információval rendelkezünk. A napló és a családi levelezés többnyire csak rokonokról emlékezik meg, Lipót mindegyik gyerekének keresztszülei édesanyja, illetve apósa voltak. A szűkebb rokonságon túl egyedül Holló Lajos országgyűlési képviselővel érintkeztek rendszeresen. E kapcsolat szoros volt: Havel Lipót nagy összegű hiteleket nyújtott számára, a kölcsönt azonban nem kapta vissza. Viszonyuk ennek ellenére mindvégig szívélyes maradt, a család különböző tagjai rendszeresen időztek nyaranta házában. Azonban Holló Lajos is távoli rokonuk volt.

A rokonok, elsősorban Havel Károlyék foglalkoztak kitüntetett figyelemmel a gyerekekkel a szülők távollétében. Gyakran hívták meg őket ilyenkor ebédre, és Károly felesége sokszor gardírozta a már szinte felnőtté vált Elzát zsúrokon és egyéb társasági eseményeken.

A rokonok egyébként is állandó szereplői a család társas érintkezéseinek. Gyakran vacsoráztak vendéglőkben, többnyire rokon társaságban. Igaz, hogy az ilyen eseményekről szóló beszámolók általában a távollévő anyának szóltak, de nem a szükség, hanem a társas élet örömei ösztönözték e kiruccanásokat, hiszen a nagyszámú cselédség nyilván gondoskodni tudott volna a család otthoni étkezéséről. A gyerekeket fiatal koruktól kezdve szoktatták a nyilvános helyen való helyes viselkedéshez: így például Lipót 1888-ban hét éves Imre fiával (valamint testvéreivel, Károllyal és Ferdinánd sógorával) a Grand Hotelben ebédelt, ugyanaznap a Margitszigeten vacsoráztak. A következő napon Lipót sógornőjével a Márványmenyasszony étteremben vacsorázott. Elza szintén hét éves korában – miután Paulina kíséretében családi viziteket tett – a Hangliban uzonnázott. Amikor a gyerekek felnőttek, rendszeresen jártak színház vagy operaelőadás után vendéglőbe vacsorázni. Így a gyerekek, s főleg a legtöbb levelet író Elza komoly szakértelmet tanúsított a budapesti vendéglők minőségében.

Feltehető, hogy a társas élet otthoni eseményeire – ebéd-, vacsora meghívások vagy más együttlétek – csak a háziasszony, az anya Budapesten tartózkodása idején került sor, ezért nincs nyomuk a levelezésben. Így nem áll módunkban meghatározni azt a szélesebb társadalmi kört, amelyből barátaik, vendégeik toborzódtak. Az azonban kétségtelen, hogy a lányok – az anyai felügyelet alatt töltött – fürdőhelyi társas életen kívül, Budapesten főleg a rokonokkal érintkeztek. A fiúk világa nyilván ennél jóval tágabb volt, erről azonban nem igen van adatunk. Mindenesre Béla tisztában volt a társadalmi kapcsolatok fontosságával, mert a frontról írott egyik levelében – mérleget vonva a háborús élet negatívumairól és pozitívumairól – az utóbbiak közül a tapasztalatszerzés mellett azt emelte ki, hogy mennyi fontos új ismeretséget kötött.

A véletlenszerű, rendkívül töredékes adatok azt bizonyítják, hogy a Havel család tagjai – legalábbis az első világháborúig – élvezték a polgári életforma örömeit, életvitelüket annak normái vezérelték.

Összegzés

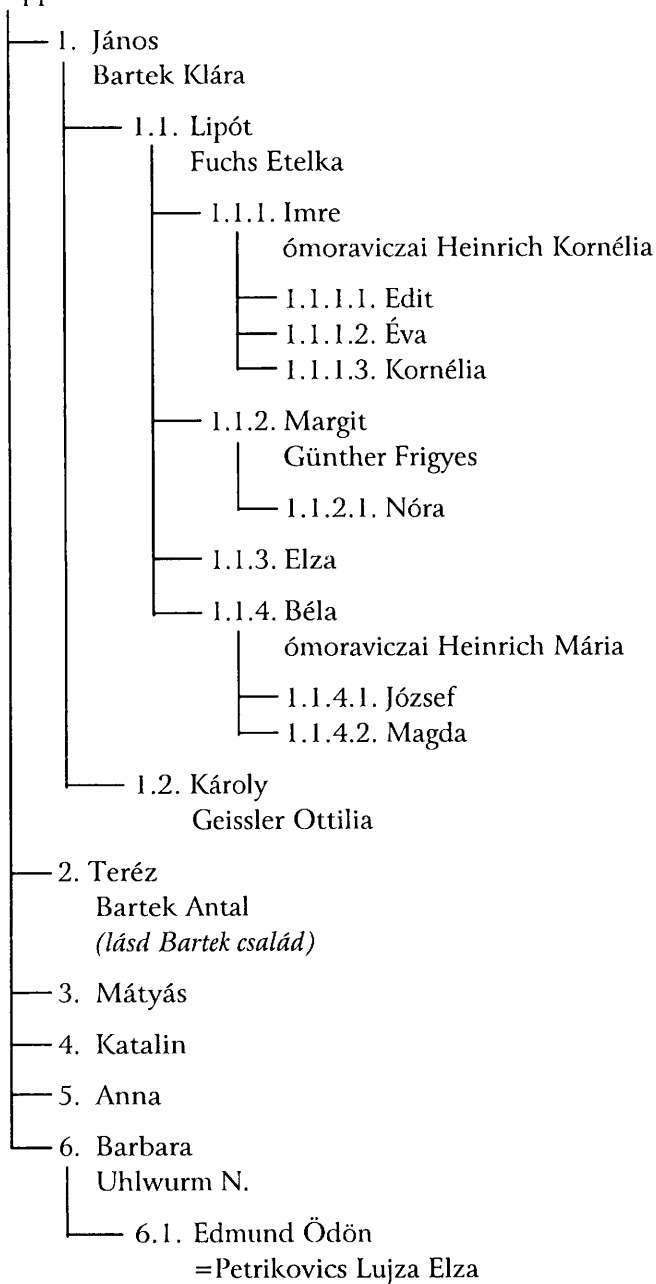
Nyilvánvaló, hogy egyetlen – még oly népes – család története alapján nem lehet a régi polgárság mobilitási útjairól általános érvényű következtetéseket levonni. A fenti esettanulmány csupán felhívhatja a figyelmet arra, hogy – legalábbis a 19. század derekán – a polgárság e csoportjánál az egyéni teljesítmény jóval nagyobb szerepet játszott, mint a későbbi évtizedekben, amikor a mobilitás intézményes csatornái több eredménnyel kecsegtettek. A Havel család történetének általános érvényét az is megkérdőjelezheti, hogy egy konjunkturális iparág, az építőipar nagyobb mobilitási lehetőségeket biztosított, mint számos határon kívüli hagyományos szakma. Mégis, e korlátok ellenére is úgy vélem, hogy e család története is felhívja a figyelmet az egyéni életutak egyedi vizsgálatának fontosságára, valamint néhány megrögzült közhely felülvizsgálatára. Így például korrekcióra szorul az a közkeletű megállapítás, hogy a régi kézműves polgárság túlnyomó többsége képtelen volt vállalkozóvá válni, a középosztályba emelkedni. Igaz, a kutatók elismerték, hogy kivételes ellenpéldák is akadnak, de azt nem igen vizsgálták, hogy milyen eszközökkel valósították meg társaik többségétől eltérő karrierjüket. Igaz, hogy a kiterjedt család tagjai közül a vállalkozói pályát egyedül Lipót (s bizonyos mértékig testvére, Károly) futotta be, de több családtagnak is sikerült kisebb anyagi jólétet biztosító, állami alkalmazásban álló mérnök-ként kiszakadni a régi kézműves polgárságból, „úriemberré”, középosztályi státuszba emelkedni. A mobilitás intézményes csatornáinak – köztük az iskolázás – vizsgálata tehát nem pótolhatja az egyéni és családi pályák alaposabb kutatását.

FÜGGELÉK

A Havel család családfája

Havel Simon

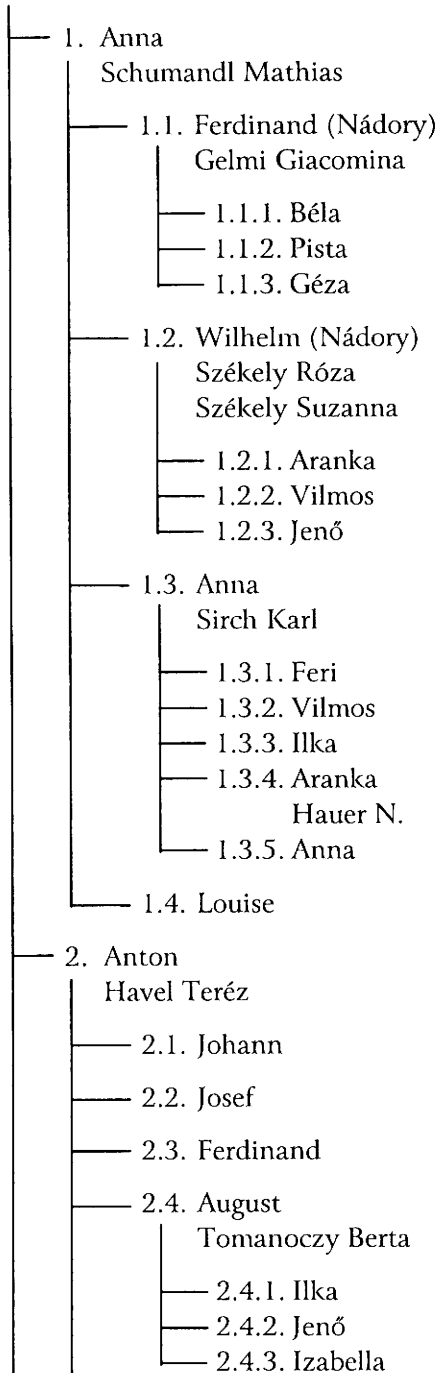
Pruppecz Viktoria

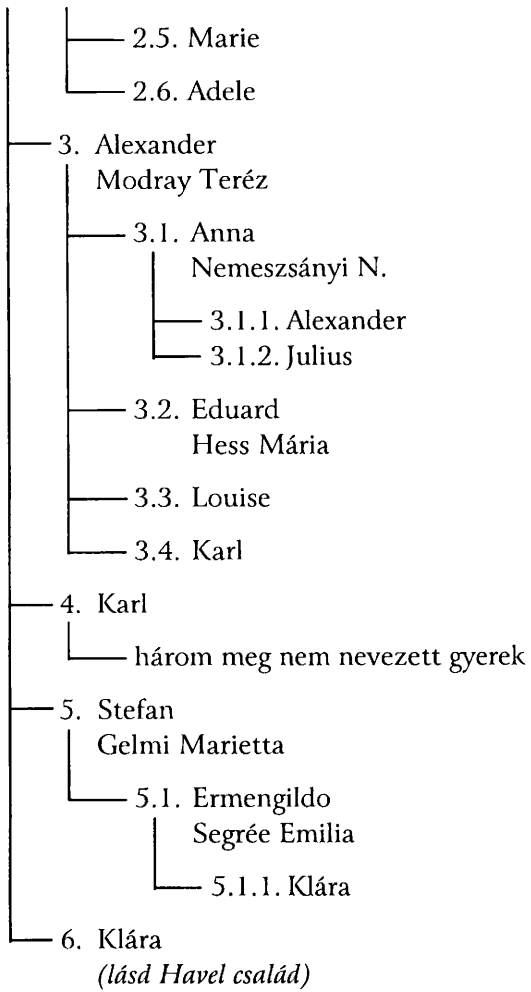

A Bartek család családfája

Bartek Alexander

Ekker Anna

BÁCSKAI, VERA

*„Relying on my own strength and performance only”.
The world of self-made men*

The essay is a case study of how the members of two bricklayer families rooted in the guild system carved out places for themselves in capitalist society and rose to various levels of the middle classes in the second half of the nineteenth century. The discussion is focusing on the career of Lipót Havel, building contractor, whose exceptionally rapid and successful rise shows that successfully adjusting to new challenges took much more than the institutional channels of mobility. The description of the careers of his numerous collaterals illustrates the individual and family strategies of rising from feudal burgesses to the new bourgeois middle classes. Besides professional careers, the issues of developing a middle class way of life, education, travelling customs, and everyday life are also discussed in the essay.

Although it would be far fetched to draw conclusions of general validity on the basis of the history of one family only, be it ever so extensive, the careers of the family members would seem to support the thesis that performance and talent played a much greater role in the case of this group of the middle classes in the mid-nineteenth century than in later decades, when institutional channels of mobility held out brighter prospects. Therefore, a scrutiny of individual careers might refine the conclusions drawn from macro-level examinations of social mobility, and move towards a revision of a number of deep-rooted clichés — such as the assumption concerning the inability of old guild craftsmen to adjust.